

Nigar Məhəmməd qızı Hacıyeva⁹⁴
ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

İnsan həyatı boyu müxtəlif yaradıcılıq faktları ortaya qoymuşdur. Hər bir insanın davranışının formulları mədəniyyət əsasında müəyyənləşir. "Mədəniyyət bilavasitə insanlara məxsusdur və insan həyatının bütün sahələrinə aid davranışlar bu anlayış adı altında ümumiləşdirilir. Odur ki, mədəniyyətin müxtəlif tipləri biri-birindən fərqləndirilir: davranış mədəniyyəti, toy mədəniyyəti, yas mədəniyyəti, hər b mədəniyyəti və s. Nitq mədəniyyəti də bunlardan ən mühümü, ən mürəkkəbi və ən vacibidir" (3, s. 25). İctimai münasibətlər zəminində nitq mədəniyyəti özünün ən mükəmməl səviyyəsinə çatmış olur. Bəlli olduğu kimi, dil danışıq prosesində nitqə çevrilir ki, bunun da əsasını üç mühüm anlayış təşkil edir: ictimai mühit , psixoloji akt , fizioloji imkan.

İctimai mühit nitq fəaliyyətinin yerinə yetirildiyi "sahə"dir. İnsan özünü ictimai mühiddə realizə etmək, ünsiyyətə girmək, müxtəlif tipli informasiyaları ötürmək və qəbul etmək, eyni zamanda özünün daxili emosionallığını ifadə etmək üçün nitq prosesinə qoşulur.

"Nitq fəaliyyətində psixoloji akt dedikdə, burada nitq və təfəkkür arasında gedən proseslər nəzərdə tutulur. Yəni təfəkkürün gerçəkliliyə münasibətinin nitqdə ifadəsi normal bioloji imkanlar daxilində baş verir" (1, s. 78). Bu problemlə dilçiliyin yeni sahələrindən biri olan neyrolinqvistik məşğul olur. Dilin nitqə çevrilməsi üçün digər mühüm şərtlərdən biri fizioloji imkanlarla bağlıdır. Ümumiyyətlə, nitqin funksionallaşması üçün eşitmə, danışıq və s. orqanların da normal qaydada olması vacibdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç şərt daxilində nitqin funksionallaşması mümkündür. Bunlardan birinin pozulması bütövlükdə nitqin axsasına gətirə bilər.

Nitqin eşitmə nəfəsalma ilə birlikdə səslənən nitqin yaranması üçün zəmin hesab olunur, Dilin maddi varlığı olan nitq səsləri qulaq yalnız o ətrafdakı şəxslər tərəfindən eşidildik də öz nitqi ictimai vəzifəsini yerinə yetirmiş olur, bu proses eşitmə üzvü olan Qulaq vasitəsi ilə baş verir ki, səslərin əmələ gəlməsi və eşidilməsi isə mərkəzi sinir sistemin tərəfindən idarə olunur Nitqin eşitmə qabiliyyəti dedikdə, eşitmə diqqəti və sözlərini başa düşülməsi bu nitqin müxtəlif keyfiyyətlərinin qabartmaq və fərqləndirmək nəzərdə tutulur, nitqin eşitmə qabiliyyətin inə də yiyələnmək yaxşı fonematik eşitməni, yəni ana dilinin , bütün səslərini düzgün eşitməyi səslənməsinə görə yaxşı sözləri fərqləndirməni təmin edir. Cəmiyyətdə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının, mənəvi yetkinliyinin əsas meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Dil təliminin ən vacib didaktik problemlərindən biri də məhz budur. Y. Kərimov göstərir ki, müəllim şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməklə nitqinin inkişafına təkan verir. Eyni zamanda nitq də insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak edir və onun əsası olur. Nitq ailədə, ümumən, sosial mühiddə formalaşsa da, məktəb təliminin bu sahədəki əhəmiyyəti daha mühümdür. Bu zaman şagirdlərin həm öz nitqlərinə, həm də başqalarının nitqinə şüurlu yanaşmalarına nail olmaq lazımdır. Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranma silahıdır (4, s. 25).

Nitqin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması hamıya məlumdur. İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək, bir-birini başa düşməklə yanaşı, həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmələri üçün güclü vasitədir. Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə, qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir, sevindirir, ağladır, güldürür və s.

Tərbiyəçinin fəaliyyətində nitq həm də uşaqların biliklərə yiyələndirilməsi silahına çevrilir. Sözlün köməyi ilə uşaqlarda bu və ya digər psixi proseslər inkişaf edir, şəxsiyyətin xüsusiyyətləri formalaşır. Təfəkkürlə bilavasitə bağlı olan nitq iki funksiyanı yerinə yetirir o, bir tərəfdən başqaları ilə ünsiyyət vasitəsidir, digər tərəfdən, təfəkkür formasıdır. Belə ki, insan daxili nitqin köməyi ilə sözlərlə fikirləşir. Uşaq ulu babalarının əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı və nəsillərdən nəsillərə ötürdükleri bəşəri təcrübəni, biliyi və bacarığı nitqin köməyi ilə yaşlılardan öyrənir. Nitqin köməyi ilə uşağın şəxsi təcrübəsi zənginləşir, müstəqilliyi artır, təfəkkürü inkişaf edir. Yaşlılarla, yaşlıları ilə ünsiyyət uşağın ümumi inkişafının mühüm şərtidir. Ünsiyyət və fikir mübadiləsi silahı olan dil öz funksiyalarını yalnız nitqdə yerinə yetirir.

Psixoloq A.A. Lyubinskaya yazır: dil ümumdür, nitq isə dildən fərdi istifadə prosesidir. Ona görə də dildən kəsib, həm də ondan zəngindir. İnsan öz ünsiyyət təcrübəsində adətən doğma dilinin zənginliyini təşkil edən lüğətin və müxtəlif qrammatik quruluşun yalnız kiçik bir hissəsindən istifadə edir. Bununla yanaşı nitq dildən zəngindir belə ki, insan hər hansı şey haqqında danışmaqla ona və müsahibinə öz münasibətini bildirir. Onun nitqi intonasiya ifadəliliyinə malik olub, ritmi surəti xarakter dəyişir. Adam işlətdiyi sözlün mənasından çox şey deyə bilər. Lakin adamın öz fikrini kifayət qədər dəqiq və incəliklə deyə bilməsi ona təsir etməsi düzgün başa düşülməli üçün o ana dilinə gözəl yiyələnməlidir. Nitqin formalaşması bu dövrdə ana dilini heç bir şey əvəz edə bilməz. Ana dili uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə içərisində yaşadığı cəmiyyətlə onun tarixi ilə onun istəkləri ilə heç bir tarixinin tanış edə bilmədiyini şəkildə tanış edir.

Metodiki ədəbiyyatda nitqin inkişafı üzrə aparılan işlərin bir sıra ümumi məsələləri və prinsipləri göstərilmişdir. Bu məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır.

1. Nitq üzrə iş aparılarkən birinci dil mühiti nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, dili öyrənənlər, deyək ki, şagirdlər bir-birindən fərqli dil mühitinə düşürlər. Məsələn, ailədə, məktəbdə, ictimai yerlərdə və s. Şagirdlər bu mühitlərin bəzində ədəbi dildə danışıqları eşidib-öyrənsə, digərində ailədə, məhəllədə dialekt ünsürləri, loru sözlərlə rastlaşırlar. Bəzən rəsmi, quru

⁹⁴ BDU-nun müəllimi. nigar40@mail.ru

danışıqların (məktəbdə, ictimai yerlərdə) əhatəsində çox olurlar. Bütün bu cəhətləri müəllim nəzərə almalı, müxtəlif dil mühitinin təsirindən qaçıb qalan şagirdlərə, tələbələrə emosional, səmimi, təbii və ədəbi dildə danışmağı öyrətməlidir.

2. Nitqin inkişaf etdirilməsi işində şagird və tələbələrin şəxsi qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Verilən mövzunun necə qavranılması, tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin fərdi bacarığından, şəxsi qabiliyyətlərindən çox asılıdır. Mətnlərin əzbər deyilməsi və oxunmasında, çətinlik çəkən şagird və tələbələrlə müəllim daha çox iş aparmalıdır.

3. Nitqi inkişaf etdirmək üçün əsas şərtlərdən biri lazımi psixoloji situasiyasının yaradılmasıdır. Bəzi söz və ifadələrin düşünüülərək yerində işlədilməsi, onların ifadəli deyilməsi psixoloji situasiya tələb edir.

4. Şifahi nitqin inkişafını təmin etmək üçün vacib məsələlərdən biri təkrarların aparılmasıdır. Hər hansı səsleri, sözləri, ifadələri bədii tərzdə ifadə etmək üçün aparılan təmrinlər, təkrarlar nitq vərdişlərinin yaranmasına səbəb olur.

Düzgün nitq prosesinin qurulması üçün iş aparılarkən tədris edilən mövzunun xüsusiyyətləri, imkanları nəzərə alınmalıdır. Tədris olunan mövzuların bəzilərində nitqi inkişaf etdirmək üçün imkanlar geniş, bəzilərdə isə məhdud olur. Ona görə də müəllim bəzən əlavə tapşırıqlar verməyə məcbur olur. Metodist-dilçilər B.Muradov və A.Hacıyev bu məsələləri ədəbiyyat dərslərində nitqin inkişafı üzrə işlərə aid etmişlər. Bu prinsip və şərtlər, fikrimizcə, dil tədrisinə də aiddir.

Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün bir çox didaktik vəzifələr, əməli işlər həyata keçirilməlidir. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra mərhələlər mövcuddur:

1. Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
2. Sözlərin seçilmə prinsipləri;
3. Söz assosiasiyasının yaradılması;
4. Ədəbi dilin orfoepik, orfoqrafik, ləksik-semantik, qrammatik, üslubi imkanlarının dərinləndirilməsi;
5. Nitq texnikasına yiyələnmək üçün vərdişlərin yaradılması;
6. Kommunikativ vəzifənin həyata keçirilməsi.

"Nitqin inkişaf spesifikasiyası onu deməyə əsas verir ki, şifahi və yazılı nitq bir-birinə çox bağlıdır. Ancaq savadlı gənclərin yetişdirilməsində əsas yük şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin üzərinə düşür. Şifahi nitq nə qədər səlis, aydın, məntiqli olarsa, bu, həmin şəxsin yazılı nitqinə də təsir edəcəkdir" (2, s. 18). Məsələn, nitqi inkişaf etdirən amillərdən biri olan mütaliəni götürək. Çoxlu mütaliə etdikcə nitq inkişaf edir və zamanla təkmilləşir. Eyni zamanda müəyyən ədəbiyyatları oxuduqca göz yaddaşı ilə oradakı durğu işarələri, sözlərin orfoqrafiyası beynə həkk olur. Demək ki, sahəsindən asılı olmayaraq yazılan kitablar, bədii əsərlər, publisitik yazılarda yazılı ədəbi dilin normalarına ciddi şəkildə əməl olunmalıdır ki, oxucular bundan düzgün faydalana bilsinlər.

Araşdırmalar onu göstərir ki, bu cür hallar öz əhatə dairəsini genişləndirməkdədir və bu tendensiya gənclərin nitqinə mənfi təsir göstərir, nəticədə savadsızlığa yol açır. Artıq müəllim nitq normalarını pozan dialekt, vulqar, arqo faktları ilə yanaşı, virtual dünyadan gələn problemləri də aradan qaldırmaq məcburiyyətindədir. Ümumiyyətlə, gənclərdə şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi təkcə dil və ədəbiyyat dərslərində deyil, digər fənlərlə qarşılıqlı əlaqədə, mühitə nəzərən həyata keçirilməlidir. Fənlərarası əlaqə vasitəsilə müəyyən terminoloji dilin aşılmasının özü də yazılı nitqin inkişafına yardım edə bilər. Bu mənada, dilin tədrisi prosesində, eləcə də elmi tədqiqatlarda bu kimi faktlar daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə N., Xəlilov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2001
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001

Açar sözlər: nitq, şifahi, dil, söz, norma, kommunikasiya

Ключевые слова: речь, устная речь, язык, слово, норма, общение

Keywords: speech, verbal, language, word, norm, communication

XÜLASƏ

Məqalədə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yollarında bəhs olunur. Mədəniyyətin əsas göstəricisi olan nitq hər bir şəxs haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırır. Nitq üzrə iş aparılarkən birinci dil mühiti nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, dili öyrənənlər, deyək ki, şagirdlər bir-birindən fərqli dil mühitində düşürlər. Nitqin inkişaf etdirilməsi işində şagird və tələbələrin şəxsi qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Verilən mövzunun necə qavranılması, tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin fərdi bacarığından, şəxsi qabiliyyətlərindən çox asılıdır.

Dilçilər, psixoloqlar, metodistlər və müəllimlərin hər biri nitq inkişafı məsələsini bir həll etməyə çalışır. Bunların içərisində ən qorxulusu odur ki, bəziləri uşaqların nitqinin inkişafını özbaşına gedən bir proses hesab edirlər. Onların fikrincə, uşağın şüuru müxtəlif təsəvvürlər və anlayışlarla zənginləşdikcə, onun həyat təcrübəsi genişləndikcə nitq inkişaf edir. Ona görə də nitq inkişafı üzrə xüsusi məşğələlərin təşkilinə ehtiyac yoxdur. Nitqin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması hamıya məlumdur. İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək, bir-birini başa düşməklə yanaşı, həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmələri üçün güclü vasitədir. Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə, qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir, sevindirir, ağladır, güldürür və s.

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются способы развития устной речи. Речь, ключевой показатель культуры, формирует первое впечатление о каждом человеке. При работе над речью следует учитывать первую языковую среду. Известно, что изучающие язык, говорят студенты, попадают в другую языковую среду.

Лингвисты, психологи, методисты, учителя - все пытаются решить проблему развития речи. Самое страшное из них - то, что некоторые люди считают развитие детской речи спонтанным процессом. По их мнению, по мере того, как сознание ребенка обогащается различными идеями и концепциями, по мере расширения его жизненного опыта, развивается речь, поэтому нет необходимости организовывать специальные занятия по развитию речи. Всем известно, насколько важна речь в жизни людей. Люди не только обмениваются впечатлениями и понимают друг друга с помощью речи, но и выражают свои желания и желания. Речь - мощный инструмент взаимодействия людей друг с другом. Слова создают доверие в людях призывает их к работе, героизму, предотвращает злые дела, делает их счастливыми, заставляет плакать, смеяться и так далее.

WAYS TO DEVELOP ORAL SPEECH SUMMARY

The article discusses ways to develop oral speech. Speech, a key indicator of culture, forms an initial impression of each person. The first language environment should be taken into account when working on speech. It is known that language learners, say students, fall into a different language environment.

Linguists, psychologists, methodologists, and teachers all try to solve the problem of speech development. The most frightening of these is that some people consider the development of children's speech to be a spontaneous process. According to them, as a child's mind is enriched with various ideas and concepts, as his life experience expands, speech develops. Therefore, there is no need to organize special classes on speech development. Everyone knows how important speech is in people's lives. People not only exchange their impressions and understand each other with the help of speech, but also express their wishes and desires. Speech is a powerful tool for people to interact with each other. Words create trust in people, calls them to work, heroism, forbids evil deeds, makes them happy, makes them cry, makes them laugh, etc.